11/10/08 लोकसत्ता

मिशन पॉसिबल

नेचर ट्रेल

मानसी करंदीकर, इंजिनीयरिंगची विद्यार्थिनी. एखाद्या बहुराष्ट्रीय कंपनीमध्ये भरपूर पगाराची नोकरी तिला सहजच मिळवता आली असती. केतकी घाटे हिलाही, वनस्पतीशास्त्र आणि रसायनशास्त्रामध्ये पदवी मिळवल्यानंतर तिच्याच क्षेत्रात सुरक्षित, चाकोरीतला असा व्यवसाय निवडता आला असता. पण दोघींनीही जाणीवपूर्वक वेगळी दिशा निवडली. या दोघींना एकत्र जोडणारा दुवा म्हणजे त्यांचं निसर्गप्रेम. आपल्या निसर्गप्रेमातच दोघींनी आपला व्यवसाय शोधला आहे. मानसी आणि केतकीने एकत्र येऊन 'ऑयकॉस' ही कंपनी स्थापन केली आहे. पर्यावरणविषयक सेवा पुरवण्याचं काम ऑयकॉस करते. निसर्गप्रेम फक्त आवडीपुरतं मर्यादित न ठेवता या दोघींनी त्याकडे करिअर म्हणून पाहिलं. पर्यावरणाच्या कठीण होत चाललेल्या समस्येला तोंड देण्यासाठी त्या आपल्या परीने, आपल्या मार्गाने पाऊल उचलतायंत. आपल्या कामामधून या परिस्थितीचं गांभीर्य लोकांपर्यंत पोचवणं आणि फारसे अवघड नसणारे, व्यवहार्य पर्याय सुचवणं असा त्यांचा प्रयत्न असतो. कामाला सुरुवात केल्यापासून पाच-सहा वर्षांमध्ये हे आव्हान त्यांनी यशस्वीपणे पेललं आहे. अशा प्रकारचं काम करणारी पुण्यातली.ही पहिलीच कंपनी आहे.

पर्यावरणविषयी करियर म्हणून काम करता येऊ शकतं, ही कल्पना मनात यायला निमित्त झालं ते पुण्यातल्या इकॉलॉजिकल सोसायटीच्या एका अभ्यासक्रमाचं. 'नॅचरल रिसोर्स मॅनेजमेंट अँड सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट' हा तो कोर्स. भारतातल्या वेगवेगळ्या नैसर्गिक परिसंस्था, तिथली जैव-विविधता, धोक्यात असलेलं पर्यावरण आणि त्याचा दर्जा उंचावण्यासाठी करता येण्यासारखे उपाय, असा या कोर्सचा आवाका आहे. हे शिकताना दोघींनाही जाणीव झाली की पर्यावरणाच्या प्रश्नाबद्दल फक्त लिहिणं, बोलणं किंवा छंद म्हणून थोडा वेळ काम करणं हे पुरेसं नाही, तर पूर्ण वेळ, व्यवसाय म्हणूनच हे क्षेत्र स्वीकारायला हवं. या विचारामुळे दोघी एकत्र आल्या. इकॉलॉजिकल सोसायटीच्या प्रकाश गोळे सरांचं मार्गदर्शन मिळाल्यानंतर नेमकं कशा प्रकारचं काम करायचं हे निश्चित झालं आणि त्यातून 'ऑयकॉस'चा जन्म झाला. ऑयकॉस या ग्रीक शब्दाचा अर्थ आहे 'घर', 'कुटुंब' किंवा 'पृथ्वी'. इको इंग्लिश शब्दाचं मूळ ऑयकॉसमध्ये आहे. ऑयकॉस ही इकॉलॉजिकल कन्सल्टन्सी तीन प्रकारच्या क्षेत्रांमध्ये काम करते : नॅचरल रिसोर्स मॅनेजमेंट, इकॉलॉजिकल लँडस्केपिंग आणि इको टुरिझम प्लानिंग.

नॅचरल रिसोर्स मॅनेजमेंट म्हणजे निसर्गाचं व्यवस्थापन. पर्यावरणाचा बिघडलेला समतोल सुधारण्यासाठी, नैसर्गिक साधन संपत्तीचा आणि जैव-विविधतेचा जो प्रचंड ऱ्हास झाला आहे तो शक्य तितक्या प्रमाणात भरून काढण्यासाठी, धोक्यात असणाऱ्या नैसर्गिक घटकांचं पुनरुज्जीवन करण्यासाठी आणि आज चांगल्या स्थितीत आहेत त्या नैसर्गिक परिसंस्थांचं संवर्धन करण्यासाठीचे प्रयत्न म्हणजे निसर्गाचं व्यवस्थापन. एखाद्या जमिनीचं लँडस्केपिंग करताना केवळ सौंदर्यदृष्टीने रचना न करता त्या ठिकाणी उपलब्ध असलेलीच साधनं वापरून, ऊर्जेची शक्य तितकी बचत करून आणि कटाक्षाने स्थानिक झाडंच वापरून केलेली सौंदर्यपूर्ण रचना म्हणजे इकॉलॉजिकल लँडस्केपिंग. आणि नैसर्गिक संपत्तीचा ऱ्हास झालेला भाग पुनरुज्जीवित करून तिथल्या निसर्गाला धोका निर्माण न करणारं आणि त्याही पलीकडे जाऊन, त्या नैसर्गिक रचनेत सामावलं जाईल, असं पर्यटनस्थळ निर्माण करणं, असं इको टुरिझमचं वर्णन करता येईल.

ऑयकॉसच्या तिन्ही प्रकारच्या कामांना एकत्र बांधणारं सूत्र आहे हे निसर्गाच्या पुनरुज्जीवनाचं आणि संवर्धनाचं, केवळ नेत्रसुखाचा विचार न करता देशी आणि स्थानिक झाडांचाच वापर करून, इथल्या पर्यावरणाशी एकरूप होईल अशीच नैसर्गिक आणि शाश्वत व्यवस्था निर्माण करायची, हे त्यांचं तत्त्व आहे. एका अर्थाने ऑयकॉस हा निश्चितच पर्यावरणवादी चळवळीचा एक भाग आहे आणि तरीही, ऑयकॉसचं एक वेगळेपण हे की, ती एक स्वयंसेवी संस्था नसून एक व्यावसायिक संस्था आहे. पर्यावरणाच्या प्रश्नासाठी काम करताना केवळ छंद म्हणून, आवड म्हणून किंवा सामाजिक बांधिलकी म्हणूनच नाही, तर व्यवसाय आणि अर्थार्जनाचा मार्ग म्हणूनही बघता येऊ शकतं, याचं हे उदाहरण आहे. अर्थातच व्यवसाय, मॅनेजमेंट, या कशातही औपचारिक शिक्षण नसल्यामुळे सुरुवातीला, स्थिरस्थावर होईपर्यंत काही टक्केटोणपे खायला लागले, पण हळूहळू व्यवस्थापन, अर्थव्यवहार, मार्केटिंग ही व्यवसायासाठी लागणारी सर्व कौशल्यही आता त्यांना नीट जमली आहेत. मुळात इंजिनीयरिंगची विद्यार्थिनी असलेल्या मानसीने व्यवसायाचे तांत्रिक भाग चटकन आत्मसात केले, तर लहानपणापासून चित्रकलेत रस असणाऱ्या केतकीला रचनाशास्त्राचा कलात्मक भाग अधिक मनापासून आवडतो. केतकीला झाडं आणि मानसीला प्राणी जास्त जवळचे वाटत असल्यामुळे प्रत्यक्ष काम करतानाही नकळत तशी विभागणी होऊन जाते. एकमेकींमध्ये इतका सहज समन्वय साधला गेल्यामुळे दोघीच असूनही हे काम त्या समर्थपणे सांभाळत आहेत.

पावसाळ्यात अडवलेलं पाणी

ऑयकॉसचे मुख्य ग्राहक आहेत खाजगी जमीनमालक, ज्यांची पर्यावरण संवर्धनासाठी हातभार लावण्याची क्षमता आहे आणि जबाबदारीही आहे. त्याचबरोबर काही उद्योगांसाठीही ऑयकॉसने लँडस्केपिंग आणि रिसोर्स मॅनेजमेंटचे प्रकल्प केले आहेत. केतकी आणि मानसीने कामाची सुरुवात केली तेव्हा ग्राहक मिळवणं हा भागच सगळ्यात कठीण होता. मुळात इकॉलॉजिकल कन्सल्टन्सी ही संकल्पनाच नवीन, फारशी न ऐकलेली आणि अगदी सुरुवातच असल्यामुळे प्रसिद्धीसाठी पुरेशी साधनं नव्हती. 'किसान', 'एक्स्पो', 'सकाळ आरोग्य' यांसारख्या प्रदर्शनामध्ये सहभागी होऊन ऑयकॉसने लोकांपर्यंत पोहोचायला सुरुवात केली. ग्राहकावर चाकोरीतल्या कल्पनांच्या पलीकडे बघायला लावून निसर्गाच्या संवर्धनाचं महत्त्व आणि गरज समजावून, त्या जमिनीला सर्व अंगांनी योग्य ठरेल, तो पर्याय पटवून देणं, हेही आव्हानात्मक होतं. केतकी सांगते, 'लॉन' ही आपल्याकडे सगळ्यात जास्त प्रचलित झालेली संकल्पना आहे. खरं तर, वर्षभर पाणी असणाऱ्या प्रदेशात लॉन असायला हरकत नाही, पण आपल्यासारख्या पाण्यासाठी मोसमी पावसावर अवलंबून असणाऱ्या भागामध्ये लॉन हे पर्यावरणाच्या दृष्टीने अगदीच चुकीचं आहे. त्यामुळे 'मोठं लॉन हवं' अशी लँडस्केपिंगबद्दल मनात कल्पना असणाऱ्या ग्राहकांना ऑयकॉसची तत्त्वं पटवून देणं काहीसं अवघड होतं. लँडस्केपिंगचं काम पूर्ण होण्यासाठी सात-आठ महिने एखादं वर्ष एवढा कालावधी द्यावा लागतो.

केतकी व मानसी

त्यामुळे कामाचं पूर्ण स्वरूप बघण्यासाठी तेवढा काळ थांबण्याची ग्राहकाची मानसिक तयारी लागते. कधी तरी यासाठी ग्राहकांकडून सहकार्य न मिळाल्याचाही अनुभव मानसी आणि केतकीने घेतला आहे, पण या कामाचा अंतिम परिणाम इतका सुंदर असतो, की बहुधा काम चालू असण्याच्या काळात ग्राहक वाट बघायला सहज तयार असतात.

आज ऑयकॉसकडे येणारे बरेचसे ग्राहक हे पर्यावरणाबद्दल, निसर्गाबद्दल आवड आणि प्रेम वाटणारे असल्यामुळे साधारणपणे ते ऑयकॉसची विचारधारा आणि त्या मागचा शास्त्रीय युक्तिवाद समजून घेतात आणि त्यानुसार आपल्या संकल्पनांमध्ये बदलही करतात. आज ऑयकॉसच्या ग्राहकांना या कन्सल्टन्सीबद्दल पूर्ण विश्वास वाटतो. मानसी आणि केतकी एखादी कल्पना मांडत आहेत, म्हणजे नक्कीच ती योग्य असणार, अशी खात्री त्यांना वाटते. ग्राहकांना या ठाम विश्वासाबरोबरच या कामाला मिळालेली आणखी एक पावती, म्हणजे अलीकडेच ऑयकॉसला मिळालेला महाराष्ट्र चेंबर ऑफ कॉमर्स इंडस्ट्रीज ॲण्ड ॲग्रिकल्चर (MCCIA) चा पुरस्कार. पर्यावरणाच्या क्षेत्रात नावीन्यपूर्ण आणि कल्पक मार्गाने सेवा पुरवणं आणि मार्गदर्शन करणं याबद्दलचा हा पुरस्कार आहे. ऑयकॉसच्या सुरुवातीपासून एवढ्या कमी काळात आपल्या कामाची अशी दखल घेतली गेली, याचा मानसी आणि केतकी यांना खरोखर अभिमान वाटतो.

'नेटिव्ह प्लांट्स', देशी आणि स्थानिक झाडं, हे ऑयकॉसच्या कॉमन मिनिमम प्रिन्सिपल्सपैकी एक आहे. कामाची पद्धत आणि प्रकार हे जरी त्या त्या ठिकाणावर अवलंबून असले, तरी या मूलभूत तत्त्वांवर मानसी आणि केतकी कधीही तडजोड करत नाही. दोघी सांगतात की पर्यावरणाला धक्का निष्काळजीपणामुळे पोहोचतो, तितकाच तो अज्ञानामुळेही पोहोचतो. स्थानिक वनस्पतींना नैसर्गिक परिसंस्थेमध्ये महत्त्वाचं स्थान असतं, यावर त्या ठिकाणच्या नैसर्गिक प्रक्रिया अवलंबून असतात. हेच जर लोकांना माहीत नसेल, मुळात स्थानिक झाडं कुठली, हेही माहीत नसेल तर आवर्जून स्थानिक झाडं लावावीत, असा प्रयत्न होईलच कसा? गुलमोहर हा वृक्ष देशी नाही, हे खरंच किती जणांना माहीत असतं? म्हणूनच या विषयावर मानसी आणि केतकीने एक उपक्रम केला होता. महाराष्ट्रातल्या वेगवेगळ्या हवामान क्षेत्रांमधल्या स्थानिक झाडांचा त्यांनी अभ्यास केला, त्या त्या ठिकाणी जाऊन फोटोसकट सर्व माहिती गोळा केली, अशा तीनशे स्थानिक झाडांबद्दल माहिती मिळवल्यानंतर त्यांनी 'ग्रो नेटिव्हस' ही सीडी प्रकाशित केली आहे.

ऑयकॉसची निसर्गाच्या सुशोभीकरण आणि व्यवस्थापनाची सेवा ही फक्त मोठ्या जमिनींसाठी शक्य आहे. त्यामुळे शहरात राहणाऱ्या आणि मोजकीच जागा उपलब्ध असलेल्या निसर्गप्रेमींसाठी ऑयकॉसने पर्याय सुचवला आहे तो नर्सरीचा. ऑयकॉसच्या नर्सरीमध्ये, अर्थात फक्त देशी झाडंच मिळतात आणि त्या बरोबरच, झाडं किंवा रोपं कुठली आणि कशी लावायची, याचं मार्गदर्शनही मिळतं.

ऑयकॉसद्वारे चाललेल्या कामाबरोबरच इतरही जिथे शक्य होईल तिथे पर्यावरण आणि निसर्ग संवर्धनाबद्दल जाणीव निर्माण करण्यासाठी केतकी आणि मानसीचे प्रयत्न चालू असतात. केतकी 'पुणे ट्री ऑथॉरिटी'च्या (पी.टी.ए.) पॅनलवर एक सदस्य आहे. पुण्यात रस्त्याच्या कडेला लावलेल्या झाडांपैकी बरीचशी झाडं स्थानिक असण्यामागे पी.टी.ए.च्या प्रयत्नांचाही हातभार आहे. त्याचबरोबर या दोघींनी ग्राममंगल, बायफ या स्वयंसेवी संस्थांसाठी काम केलं आहे. इकॉलॉजिकल सोसायटीबरोबर त्यांचं काम चालू असतंच.

केतकी आणि मानसी म्हणतात, की लोकांमध्ये पर्यावरणाबद्दल जागरुकता वाढते आहे, पण तेवढंच पुरेसं नाही. 'विकास विरुद्ध संवर्धन', 'डेव्हलपमेंट अगेन्स्ट कॉन्झर्वेशन' हा खूप जुना वाद आहे. पण म्हणून पर्यावरणवादी जर विकासाला नाहीच म्हणत राहिले, तर काहीच बदल होणार नाही. विकास होत राहणार, हे नक्कीच आहे, पण तो कशा पद्धतीने करायचा, हे आपण सुचवू शकतो. त्यातून पर्यावरणाला कमीतकमी अपाय होईल, असा पर्याय जर आपण मांडू शकलो, तर त्यामुळे काही अंशी तरी नैसर्गिक संपत्ती वाचवता येऊ शकते. असे पर्याय सुचवण्याचा प्रयत्न ऑयकॉस करतं.

वाफे केलेली बाग

आणि शेवटी, कुठलंही काम करताना त्यातून मिळणारा आनंद हाही खूप महत्त्वाचा असतो. निसर्गाच्या इतकं जवळ जाऊन काम करताना मानसी आणि केतकीने असे निखळ आनंदाचे अनेक क्षण अनुभवले आहेत. केतकी सांगते, एका फार्महाऊसवर काम करताना त्यांनी एका छोट्या भागात फुलपाखरांसाठी फूड प्लान्ट्स लावली. काम पूर्ण झाल्यानंतर काही काळाने निरीक्षणासाठी त्या परत तिथे गेल्या, तेव्हा एकेका झाडावर पन्नास फुलपाखरं गोळा झाली होती! एवढी फुलपाखरं एकदम एकत्र त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासामध्येही कदाचित सापडणार नाहीत. आपल्या कामाचा इतका सुंदर आणि जिवंत परिणाम बघून त्यांना किती आनंद झाला असेल याची आपण कल्पनाच करू शकतो. त्यांच्या प्रयत्नांना निसर्गानेच दिलेली ती दाद होती, मग आणखी काय हवं!

आजचा प्रश्न : पर्यावरणाच्या समस्येवर वैयक्तिक पातळीवर सहज करता येतील अशा कोणत्या गोष्टी तुम्ही सुचवाल?

तुमची मतं आम्हाला कळवा आमच्या ब्लॉगवर : missionameva.blogspot.com

● मुक्ता परांजपे
mission.ameva@gmail.com